

Emosfääri: teoreettinen näkökulma ihmisen tunneviestintään kulttuurisessa kontekstissa

Teija Waaramaa & Heikki Mäki-Kulmala

Artikkelissa kehitellään emosfäärin teoriaa, joka perustuu Juri Lotmanin ideaan semiosfääristä. Emosfäärillä pyritään erittelemään ja käsitteellistämään ihmisen tunneviestintää kahden dikotomian avulla, jotka ovat universaali ja kulttuurinen sekä intra- ja interpersonaalinen. Keskiössä on näiden ulottuvuuksien rajavyöhykkeillä käytävä dialogi ja sen suhde aikaan. Artikkelissa tutkitaan yhteyksiä Aristoteleen komponentiaalisen tunneteorian ja viimeaikaisen neurotieteen välillä ja korostetaan, että tunne on järjen ja järki tunteen edellytys.

Le cœur a ses raisons que la raison ne connaît point. (Blaise Pascal, Pensées 277.)

Gilbert Rylen toteamus ”koemme tunteita ... koska olemme estyneet toimimasta tarkoituksenmukaisesti” (Ryle 1963, 106) ilmentää hyvin sitä käsitystä tunteista, joka on hallinnut kulttuuriympäristössämme näihin päiviin asti. Sen mukaan tunteet ovat jotain, mikä pitää raivata pois tai pitää ehdottomassa kurissa aina silloin, kun halutaan toimia ja ajatella järkevästi. Oireita tämän käsityksen murenemisesta on tosin viime aikoina ollut havaittavissa, esimerkiksi ajatus erityisestä ”tunneälystä” on saanut paljon vastakaikua. Tunneälyssä yhdistyy sananmukaisesti nuo kaksi vastakkaisina pidettyä elementtiä. Sanayhdistelmä tuo esille ajatuksen, että tunteet voivat olla ”älykkäitä” – ja tunteettomuus vastaavasti typerää. Kiinnostus tunteiden mahdollista kognitiivista arvoa kohtaan on tehnyt monet antiikin ja keskiajan filosofien käsitykset tunteista ajankohtaisiksi. Heidän tapansa hahmottaa käsitteellisesti tunteisiin liittyviä kysymyksiä oli usein hienovaraisempi ja tarkempi kuin monet nykyisin vallalla olevat ajattelutavat, vaikka viimeisten vuosikymmenien aikana tunteisiin liittyvää empiiristä tai kokeellista tutkimusta on tehty moninkertainen määrä antiikkiin ja keskiaikaan verrattuna. Näin Wittgensteinin tunnettu lausahdus ”(p)sykologiassa vallitsee nimittäin kokeellisten menetelmien ohella käsitteellinen sekaannus”, pätee tai päti ainakin jossain määrin siihen ja moniin muihin käyttäytymistä tutkiviin tieteisiin (Wittgenstein, FT II, xiv, [1951], 1999).

Tässä artikkelissa tarkastellaan järjen ja tunteen suhdetta yhtäältä antiikissa vallalla olleen komponentiaalisen tunneteorian ja toisaalta eräiden nykyajan aivotutkimuksen tulosten valossa. Artikkelin keskiössä on teoreettinen esitys dialogisesta emosfääristä eli tunteiden sfääristä. Sen taustalla on Moskovan–Tarton semioottisen koulukunnan yhden perustajan Juri Lotmanin idea semiosfääristä.

Aristoteleen komponentiaalinen tunneteoria

Tunteet eivät olleet antiikin eivätkä useille keskiajan ajattelijoille vain kognitiivisia toimintoja häiritsevää hahmotonta hälyä. Heidän näkemystään tunteista voi luonnehtia komponentiaalisiksi: tunteet koostuvat selkeästi toisistaan erottuvista osista. Ehkä selkeimmin ja yksityiskohtaisimmin tämän näkemyksen esitti Aristoteles *Retoriikan* toisessa kirjassa. Hänen mukaansa tunne on ykseys, mutta se sisältää seuraavat osatekijät:

1. Kognitiivinen arviointi, joka ilmaisee, että ulkoisessa maailmassa on tapahtumassa jotain tunteen kokijan kannalta myönteistä tai kielteistä.
2. Miellyttävä tai epämiellyttävä tuntemus, joka ilmaisee, että oma tai läheisten asema on muuttumassa myönteiseen tai kielteiseen suuntaan.
3. Spontaani, toimintaan suuntautuva impulssi.
4. (Fyysinen reaktio.)

Viimeinen kohta (4.) on sulkeissa sen vuoksi, että Aristoteles ei pitänyt fyysisen reaktion tutkimista enää varsinaiseen tunneteoriaan vaan fysiikan tai lääketieteen alaan kuuluvana. Kohdat (1.) ja (2.) ilmoittavat välittömästi sen, että ulkomaailmasta tuleva informaatio ja sen arviointi on tunteen oleellinen ”momentti”. Näin ollen Aristoteles ei pitänyt kognitiota ja tunnetta toistensa vastakohtina. Tällaista tunneteoriaa voidaan luonnehtia kognitiiviseksi tai intentionaaliseksi eli johonkin suuntautuvaksi. Tämän äärimmäinen vastakohta on käsitys, jonka mukaan tunteet ovat kausaalisia, vain joidenkin toisten tapahtumien seurauksia. (Aristoteles 1997, 1378a–1383b; Aristoteles 2006, 403a–403b; Knuuttila 2004, 24–47; Sihvola 1997; 1999.)

Aristoteles esitti myös mielenkiintoisen erottelun tiedon, aistimusten ja mielikuvien välillä. Hän ajatteli Platonin tavoin, että tiedon kohteet ovat ikuisia ja muuttumattomia, kun taas havaintojen maailma on alati muuttuva. Mielikuvan ja aistimuksen ero on siinä, että jälkimmäinen on eräässä mielessä erehtymätön: sillä on aina jokin aiheuttaja. Kun ihminen väittää bona fide nähneensä ufon, hän on nähnyt jotakin, joka on aiheuttanut hänelle tällaisen ärsyksen. Mutta kuitenkin jokainen meistä pystyy kuvittelemaan lentävän kappaleen, vaikka mikään havaintokentässämme ei antaisi siihen vähäisintäkään aihetta. (Knuuttila 2004, 28–31.)

Platon ja myöhemmät platonistit näkivät ihmismielen rakentuvan kolmesta osasta: järkieselusta, intosielusta ja halusielusta. Järkisielu kuului sielun rationaaliseen puoleen, kaksi jälkimmäistä taas muodostivat sen ei-rationaalisen osan. Jos kognitiivinen arviointiprosessi tapahtui sielun ei-rationaaliosassa, kyse oli emootiosta. Jos kyse oli tiedosta tai uskuksesta, arviointiprosessi tapahtui järkisielun piirissä. Informaation ja kognitiivisen arvioinnin luotettavuus saatettiin perustaa näihin kriteereihin. (Platon 1999, 437a–442a et passim.) Platonin ja Aristoteleen näkemykset saattoivat poiketa toisistaan siinä, miten luotettavia sielun ei-rationaalisen osan arviot olivat. Platonin mukaan ne olivat melkein poikkeuksetta harhaanjohtavia, joten sielun irrationaaliosalle, siis ei myöskään tunteille, pitänyt luovuttaa missään oloissa itsenäistä ratkaisuvallaa. Maltillisempi Aristoteles oli taas sitä mieltä, että hyvin kasvatettuina tunteet olivat välttämätön ja arvokas henkinen voimavara ihmiselle, joka kuun alapuolisessa maailmassa joutui aina olemaan sattumusten armoilla ja yllättävien tilanteiden keskellä. (Knuuttila 2005; Sihvola 1999.)

Affekti ja emootio

Aristoteleen komponentiaallinen tunneteoria saa tukea, ehkä yllättävästi, viimeaikaisesta aivotutkimuksesta, jonka mukaan emootioilmaisun vastaanotto jakautuu ajallisesti eri jaksoihin tai komponentteihin, ei-tietoiseen ja tietoiseen osaan. Aristoteleen komponentit ja nykyisen aivotutkimuksen esittämä emootioärsykkeen eteneminen näyttävät prosesseina koostuvan samantyyppisistä osista, vaikkakin päinvastaisessa aikajärjestyksessä. Siinä, missä Aristoteles lähtee liikkeelle kognitiivisesta arvioinnista, aivotutkimus näyttää päätyvän siihen.

Emootiotutkimuksessa edelleenkin vallalla oleva käsitteiden kirjo vaatii aluksi määrittelemään tarkemmin, mitä affektilla ja emootiolla (tässä) tarkoitetaan. Yleiskäsite 'tunne' jakautuu primaarisiin perustunteisiin eli affekteihin (lat. *afficere/affectum* = stimuluksen aiheuttama mielentila, mielenliikutus, kiihtyneisyys) ja sekundaarisiin sosiaalisiin tai kulttuurisiin tunteisiin eli emootioihin (lat. *emotio*: *e-* = pois, *movere/motum* = liikkua). Useimmat nykyajan emootiotutkijat ovat sitä mieltä, että perustunteisiin (eli affekteihin) voidaan lukea ilo, suru, viha, ja pelko sekä myös yllätys (tai hämmästyys) ja inho (Murray & Arnott 1993). Nämä ovat universaaleja tunteita ja niihin liittyy selkeä fyysinen reaktio, jota voidaan pitää ensisijaisena affektien ilmenemismuotona (Darwin 1934 [1872]; Damasio 1999; Izard 2007). Universaalit affektit ovat myötäsyttyisiä, evoluution muovaamia tunteita. Universaalius merkitsee tässä tunteen samankaltaista ihmisen fyysistä kokemista kaikkialla maailmassa, eikä sitä voi tai tarvitse opetella. Neurologi Antonio Damasio (1999; 2003) mukaan emotionaalinen ärsyke saa ensin aikaan fysiologisen affektiivisen reaktion. Affekteissa aktivoituvat aivojen vanhemmat osat muutamissa kymmenissä millisekunneissa ärsykkeestä (Belin ym. 2004; Bostanov & Kotchoubey 2004; Wambacq ym. 2004). Tätä reaktiota seuraavien millisekuntien aikana ärsykkeen aiheuttama aktivaatio siirtyy aivojen vanhoista osista uudempiin osiin, aivokuorelle. Tässä prosessissa otsalohkolla on tärkein tehtävä (Luria 1973). Siellä stimuluksen aiheuttama reaktio ymmärretään tiettyinä tunteena, emootiona.

Primaarinen affekti tarvitsee aina ärsykkeen stimuluksen eli lähteen syntyäkseen. Reaktio affektiin ilmenee akselilla positiivinen (hyvä) – neutraali – negatiivinen (paha) tunne. Affekti ilmaantuu lyhyellä aikavälillä ennakoimatta, ja siksi stimuluksen aiheuttama reaktio on holistinen, ei spesifisesti vain yhtä aistia koskeva. Sekundaarinen emootio puolestaan saattaa ilmaantua myös pitkällä aikavälillä, ei välittömänä responssina stimuluseseen, kuten affekti.

Affekti	Emootio
- primaarinen tunne (tai perus-) - aivojen vanhemmat osat - ei ole opeteltavissa - holistinen biofysiologinen reaktio ärsykkeeseen - akuutti - universaali - voi johtaa emootioihin - tahdosta riippumaton	- sekundaarinen tunne (tai sosiaalinen/kulttuurinen -) - aivojen nuoremmat osat - voidaan oppia - kognitiivinen reaktio ärsykkeeseen - lyhyt- tai pitkäkestoinen - kulttuurisidonnainen ja/tai sosiaalinen - voi saada aikaiseksi uusia emootioita (tai niiden yhdistelmiä) - motivoitu, jokseenkin tahdonalainen

Taulukko 1. Termien affekti ja emootio määritelmät ja niiden erot (Waaramaa-Mäki-Kulmala 2009).

Emotionaalisen informaation tunnistaminen tapahtuu ärsykkeen vastaanotosta ensimmäisen 30–160 millisekunnin aikana niin, että valenssi (laatu tai sävy) tunnistetaan varsinaisia nimettyjä emotioita nopeammin (Zei Pollermann 2002; Damasio 2003; Belin ym. 2004; Bostanov & Kotchoubey 2004; Wambacq ym. 2004; Izard 2007). Izardin (2007) mukaan pelkkä ilmiötason rekisteröinti riittää stimuluksen havaitsemiseksi primaaritunne- eli affektitasolla. Izard perustelee tämän sillä, että neuraaliset prosessit eivät tarvitse käsitteellistä aktia tai tapahtumaa toteutuakseen. Pourtois ym. (2005) ovat lisäksi esittäneet, että olipa emotionaalinen ärsyke visuaalinen tai auditiivinen, se aktivoi saman neuraaliverkoston aivoissa, vieläpä niin, että edellytyksenä ei ole emotionin tietoinen tunnistaminen tai sen nimeäminen.

Emotionin käsite viittaa liikkeeseen, prosessiin ja motivaatioon (lat. *movere*). Emotionin kognitiivinen prosessointi tuo mukanaan kulttuurisen ja sosiaalisen tason. Affektiivisen ensi reaktion jälkeinen emotioilmaisuus voi tapahtua kulttuuristen konventioiden mukaisesti. Affektit ovat näin määriteltynä tahattomia ja arkaaisia, mutta kognitioprosessissa ne sekoittuvat kulttuuriin ja sosiaaliin emotioihin ja niihin liittyviin konventioihin. Emotionin luonne on näin tahdonalaisempi, motivoitumpi ja kontrolloitumpi kuin affekti. Emootiot voivat myös synnyttää uusia psykofyysisiä reaktioita, esimerkiksi sosiaalisissa kontekstissa, joissa tunteet luovat keskenään erilaisia kombinaatioita. Toisin kuin affekti, emotio voi toimia affektiivisen reaktion kontrolloijana. Tällöin ihminen on tehnyt tietoisensa päätöksen siitä, millainen reaktion sopii olla affektiiviseen stimulusiin. Emotio viittaa siis eriytyneempään mentaaliseen tilaan kuin affekti ja sitä voidaan kuvailla useammilla attribuuteilla kuin affektia.

Affektin ja emotionin ohella on totuttu puhumaan myös yleisemmällä tasolla ei-spesifistä tunteesta tai mielialasta, kuten “olla hyvällä tai pahalla tuulella” (eng. *mood*). Mielialalla ei välttämättä ole mitään tunnistettavaa kohdetta tai edes lähdetä. Myös mielialan valenssia voidaan kuvailla akselilla positiivinen – neutraali – negatiivinen. Valenssilla tarkoitetaan tunteen laatua, sitä, onko sen ilmaisussa tai vastaanotossa kyseessä miellyttävä stimulus (esimerkiksi ilo tai hellyys), neutraali vai epämiellyttävä stimulus (kuten viha tai pelko) (esim. Murray & Arnott 1993; Zei Pollermann 2002).

Damasio (2001, 155–156) tähdentää, että tunteet ja niiden erilaisuus perustuvat nimenomaan ruumiiseen. Ruumiin tila ja toiminta kertovat tunteen laadusta, siitä, onko se miellyttävä vai epämiellyttävä. Ihmisen ymmärrys puolestaan perustuu etupäässä neuronien toimintaan, mutta ihmisen käyttäytymisen ymmärtämisen edellytyksenä on, että huomioon otetaan myös hänen sosiaalinen ja kulttuurinen ympäristönsä. (Damasio 2001, 240–242).

Emosfääri

Jo Aristoteles kiinnitti huomiota siihen, että tunteet eivät vain koostu eri komponenteista vaan ne voivat myös olla toisiinsa sekoittuneita erilaisia jännitteisiä yhdistelmiä (kuten viha-rakkaus, pelko-inho –yhdistelmiä). Tunteissa sekoittuvat toisiinsa myös yksityinen ja yhteisöllinen, kulttuurinen ja luontoperäinen. Näitä tunteiden ulottuvuuksia pyritään erittelemään seuraavan emosfäärin nelikentän avulla (Waaramaa-Mäki-Kulmala 2009) (Kuva 1.):

Universaali intrapersonaalinen A	Universaali interpersonaalinen B
Kulttuurinen intrapersonaalinen C	Kulttuurinen interpersonaalinen D

Kuva 1: Emosfäärin nelikenttä.

Nelikentässä on ristiintaulukoitu kaksi dikotomiaa: intra- ja interpersonaalinen sekä universaali ja kulttuurinen. Emosfäärissä ”universaali” on siis jotain, mikä antaa ihmiselle biologis-fyysis-evolutiiviset edellytykset emotioiden kokemiseen. Emosfäärin ”kulttuurinen” on taas kulttuurisen evoluution ja historiallisen kehityksen ja muutosten aikaan saamaa.

Ihmisellä on jo syntyessään tiettyjä universaaleja intrapersonaalisia reaktiotaipumuksia, esimerkiksi säikähdys (nelikentässä ruutu A). Interpersonaaliset kulttuurin piirteet kehittyvät puolestaan sosiaalisessa kontaktissa muiden ihmisyyhteisön jäsenten kanssa. Robinson Crusoe ja hänen saarivaltakuntansa olisivat olleet aivan toisenlaisia, jos hän olisi ollut lähöisin vaikkapa intiaani- tai hottentottiyhteisöstä Brittein saarten sijaan (ruutu D).

Ongelmallisempia ja samalla mielenkiintoisempia ovat kaksi jäljellä olevaa ruutua: kulttuurisesti intrapersonaalinen (ruutu B) ja universaalisti interpersonaalinen (ruutu C). Platonille tai Aristoteleelle ei ruutu (B) olisi tuottanut minkäänlaisia ongelmia, koska he eivät tehneet samanlaista eroa luonnon ja kulttuurin välille kuin moderni ihminen. Kylät ja kaupungit olivat heidän mukaansa suurin piirtein samanlaisia luonnon muodostelmia kuin esimerkiksi muurahaisten yhdyskunnat. Ihminen rakensi taloja tai laivoja tai valmisti astioita periaatteessa samalla tavalla kuin linnut rakensivat pesiään tai omenapuut kasvattivat hedelmiään.

Keskiajan lopulla syntyi ja uudella ajalla tuli vallitsevaksi individualistinen ihmiskäsitys, jonka mukaan kaikki sosiaaliset instituutiot perustuivat ihmisten välisiin sopimuksiin. Näin ollen johdonmukaisen individualistisen sopimusteorian kannattajan pitäisi ajatella ruutu (B) tyhjäksi (ks. Knuuttila 1984). Tällainen käsitys edellyttää kuitenkin radikaalia eroa ihmisen ja luonnon tai ruumiin ja mielen välillä. Seuraavassa kappaleessa käsitellään tarkemmin ruudun (B) ja ruudun (C) merkitystä.

Sosiaaliset refleksit ja peilineuronit

Laajasti omaksutun ajatuksen mukaan kaikki synnynnäinen on nähty intrapersonaalisena, ja interpersonaalinen yhtä yksituumaisesti opittuna ja kulttuurin luomana. Esimerkiksi professori Eino Kaila totesi vaikutusvaltaisessa teoksessaan *Persoonallisuus*, että ”ihmisellä ei ole sosiaalisia refleksiä” (Kaila 1982, 235–237). Yksi tämän käsityksen arvovaltaisimpia vakiinnuttajia oli Émile Durkheim (1982) ja hänen näkemyksensä sosiaalisista tosiseikoista todellisuutena sui generis, minkä vuoksi niitä ei voi palauttaa sen enempää psykologiaan kuin biologiaankaan. [1] Toisaalta Kaila myönsi, että ”sosiaalisia refleksiä” voidaan tavata lähes kaikilla eläimillä. Kaila ei kuitenkaan selittänyt, millä tavoin ihminen ja hänen edeltäjänsä poikkeaisivat muista lajeista tässä suhteessa.

Viimeaikainen neuropsykologinen tutkimus tukee käsitystä, että myös ihmisten välillä olisi ”sosiaalisia refleksiä” tai pikemminkin sosiaaliseen vuorovaikutukseen perustuvaa neuuraalista toimintaa, niin sanottujen peilineuronien tai -solujen toimintaa. Tutkijat havaitsivat 1990-luvulla laboratorionkokeissa, että tietyt solut aktivoituivat apinan aivoissa, kun se

tavoitteli kädellään jotakin objektia. Sama aktivoituminen tapahtui, kun apina pelkästään katseli toisen apinan suorittavan samaa toimintoa, ja silloinkin, kun se katseli ihmisen tekevän tuota toimintoa. Näin tutkijat löysivät peilineuronit, jotka reagoivat liikkeeseen. Myöhemmissä kokeissa tutkijat pystyivät osoittamaan, että F5-peilineuronit aktivoituivat myös silloin, kun ratkaiseva viimeinen osa havaitusta käden ja objektin interaktiosta oli piilotettu. Näin tapahtui myös silloin, kun itse tapahtumaa ei nähty vaan ainoastaan kuultiin tapahtuman synnyttämä ääni. (Gallese 2004; Kohler et al. 2002.)

Peilineuronijärjestelmä voi aktivoitua ei vain omasta tai muiden ihmisten varsinaisesta toiminnasta, vaan myös toiminnan seurauksien ennakoimisesta. Toiminnan havaitseminen tai sen ennakoiminen on peilineuroneille samaa kuin toiminnan simuloiminen sisäisesti. Näin mahdollistuu observoijan ”pääsy” toisen ihmisen sisäiseen maailmaan automaattisesti tiedostamattoman simulaatioprosessin avulla. On voitu osoittaa, että peilineuronien toiminta ei rajoitu pelkästään motorisen toiminnan havainnointiin, vaan myös muunlaisten ilmiöiden, esimerkiksi tunteiden välittymiseen. (Gallese 2004.)

Simuloituminen ei siis välttämättä ole tiedostettu eikä tahdonalainen kognitiivinen tapahtuma, jonka tarkoituksena olisi toisten ihmisten käyttäytymisen piilomerkitysten tulkitseminen, vaan se on perustavaa laatua oleva ihmisaivojen toimintamekanismi. Tällä toimintamekanismilla on keskeinen osuus ihmisen episteemisessä maailmankäsityksessä. Tämä on myös se toimintamekanismi, joka tekee ihmisistä me-keskeisiä yksilöitä, joille interpersonaaliset toiminnot ovat universaaleja, ihmisenä olemisen peruskiviä. (Gallese 2004.) (Emosfäärin nelikentän ruutu (B).)

Emosfääri ja semiosfääri

Emosfääri-käsitteen taustalla on Juri Lotmanin 1980-luvulla julkaisema teoria semiosfääristä. Hänen semioottisen ajattelunsa lähtökohta oli holistinen; siinä kokonaisuus oli ensisijainen suhteessa yksityiskohtiin. Esimerkiksi rökkiö kiviä voidaan ajatella kivien yksinkertaiseksi summaksi. Mutta merkkien laita on toisin: tietyistä visuaalisesta, akustisesta, taktiilisesta tai muusta vastaavasta oliotyypistä tulee merkki vasta tietyssä systeemissä, kun se asettuu suhteisiin toisten merkkien kanssa. Samoin tunteet erotamme toisistaan vasta, kun ne ovat suhteessa toisiinsa: vihan tunnistamme vihaksi, koska tiedämme, mitä on ilo tai hellyys. Näin kokonaisuus edeltää sen osia. (Lotman 2002, 2005.)

Lotman katsoi myös, että kommunikaatio edeltää jokaista kommunikaatiojärjestelmää, esimerkiksi kieltä. Kieli ei siis voi olla olemassa ennen kommunikaatiota. Asia voidaan ilmaista myös sanomalla, että dialogi (*dialogos*) edeltää logosta – ja logos voi syntyä vain dialogoksesta. (Väri 1997, 77–81.)

Kommunikaatio (dialogi) oli Lotmanin mukaan olemukseltaan kääntämistä, vieläpä niin, ettei lähtö- ja kohdekielen välillä voinut koskaan olla täydellistä, matemaattisesti yksiyksistä vastaavuutta, bijektiota. Lotman onkin todennut, ettei ihmisillä, jotka ”ymmärtävät toisiaan täysin”, voi olla mitään puhuttavaa keskenään. Perinteisesti on ajateltu, että esimerkiksi tekstit menettävät informaatiota tai niiden merkitys vääristyy, kun ne käännetään jollekin muulle kielelle. Lotman painotti kuitenkin päinvastaista mahdollisuutta: kääntämisen myötä tekstit voivat saada uusia merkityksiä tai niiden merkitys voi syventyä. Tämä mahdollisuus havainnollistuu Eric Tillin Luther -elokuvassa (2003), jonka päähenkilö *Raamattua* kääntäessään kohtaa monia latinan- ja kreikankielisiä teologian käsitteitä, kuten synti tai armo, joille oli löydettävä vastineet saksan kielestä, missä termit olivat tuolloin vielä vakiintumattomat. (Lotman 2000, 13–15; 2005.)

Semiosfääri ei ole rakenteeltaan homogeeninen vaan koostuu lukemattomista osasemiosfääreistä, niiden osasemiosfääreistä ja edelleen niiden osasemiosfääreistä. Tämän takia semiosfääri pitää sisällään melkeinpä loputtoman määrän rajoja ja rajavyöhykkeitä, jotka erottavat näitä alajärjestelmiä toisistaan. Niiden lisäksi semiosfäärillä on myös ulkoiset rajansa, sillä merkkien maailma päättyy aina jossakin. Niiden takana avautuu se, millä ei vielä ole nimeä. Rajat eivät kuitenkaan vain erota vaan myös yhdistävät, ja juuri rajavyöhykkeillä tehdään kaikkein intensiivisintä ”käännöstyötä”. Nämä ovat niitä seutuja, joilla syntyy kaikkein eniten uutta, joilla vanhat ja entuudestaan tunnetutkin asiat saavat uusia merkityksiä.

Dialogi ja dialogisuus ovat Lotmanin semiotiikassa kaiken läpäisevä johtoajatus. Sen perusteella semiosfääri on dynaaminen, jatkuvasti muuttuva kenttä. Jokainen merkki, sana, käsite tai ajatus menettää merkityksensä ja mielensä heti, kun se ei keskustele toisten merkien, sanojen, käsitteiden tai ajatusten kanssa – tai ellei niitä käännetä. Lotman ajatteli myös, että kulttuurista tulee kulttuuria vasta vuorovaikutuksessa toisten kulttuurien kanssa. Näin monikulttuurisuus on kaikkein alkuperäisintä kulttuuria. (Lotman 2000, 131–142; 2005.)

Myös emosfäärin dynamiikassa erityisen tärkeitä ovat juuri raja-alueet intra- ja interpersonaalisen sekä kulttuurisen ja universaalien välillä. Dialogi, vuorovaikutus ja muutos tapahtuvat nimenomaan näillä vyöhykkeillä. Tämä tekee myös emosfääristä dynaamisen, jatkuvassa liikkeessä olevan tunteiden kentän. Tästä olkoon esimerkkinä vaikkapa termi passiivisuus, joka ei ole alun alkaen tarkoittanut aktiivisuuden vastakohtaa. Termin juuri on latinan verbissä *pati* (suom. kärsiä), joka on alkujaan tunteista puhuttaessa merkinnyt ”olla raastavien tunteiden valtaamana”, siis olla sellaisten tunteiden vallassa, joita ei pysty kontrolloimaan. (Tähän samaan kantaan perustuvat myös englannin sanat *patient* (suom. potilas; kärsivällinen) ja *passion* (suom. intohimo, kiihkeys)). (Averill 1996.) Passiivisuuden käsite on siis etääntynyt alkuperäisestä merkityksestään. Latinan *luxuria* on merkinnyt siveettömyyttä, kontrolloimatonta himoa, mutta nykyisin luksuksella tarkoitetaan latinan sanakirjan (1981) mukaan ylellisyyttä. *Acedia* on puolestaan merkinnyt velttoutta ja laiskuutta, joka oli *luxurian* ohella yksi seitsemästä kuolemansynnistä, mutta nykyinen latinan sanakirja ei tunne *acediaa* enää ollenkaan. Tunteet syntyvät ja kuolevat ja muuttavat muotoaan kulttuurien sisällä ja välillä. Esimerkkinä emosfäärin jatkuvasta liikkeestä ja muutosprosessista olkoon vielä seuraavassa kappaleessa esitelty tapaus, joka sijoittuu emosfäärin ruutuun C.

Yksilölliset assosiaatiot

Herman Hessen romaanissa *Lasihelmipeli* on kiintoisa episodi, jossa kerrotaan, kuinka kirjan päähenkilö Josef Knecht noin neljätoistavuotiaana rakensi toverinsa kanssa pientä vesimyllyä. Sitä varten hän katkaisi veitsellään muutamia seljanoksia ja pysähtyi tunnustelemaan niiden keväistä tuoksua. Vaikka tapaus oli ulkoisesti vähäpätöinen, se palautui hänen mieleensä tavan takaa, erityisesti tiettyjen musiikkikappaleiden yhteydessä. (Hesse 1972, 65–66.) Tällaista elämystä Hesse kutsuu romaanissaan ”yksityiseksi assosiaatioksi”. Se on henkilökohtaisuudessaan intrapersonaalinen. Mutta koska musiikki voi houkutella tuon elämyksen uudelleen esiin, se on myös kulttuurinen eli kuuluu emosfäärin nelikentän ruutuun (C).

Mielenkiintoista on, että tällaiset assosiaatiot olivat Lasihelmipelin Kastaliassa oikeastaan kiellettyjä, sillä tuo pedagogiikan salaperäinen maakunta oli varsin konservatiivinen,

se oli keskittynyt tiettyjen perinteiden vaalimiseen ja siellä yksityinen pyrittiin aina alistamaan, subsumoimaan, yleiselle.

Lotmanin mukaan yksityiset ilmaisumuodot olivat semiosfäärin dynaamisimpia elementtejä. Yksityiset, ainutkertaisesti koetut ja ilmaistut tunteet ovat sitä myös emosfäärissä. Näin emosfäärin vilkkain ”muutosgeneraattori” sijaitsee ruudussa (C), kun taas kulttuurisesti interpersonaalinen (ruutu D) on perinteen, hitaampien ja jäykempien, muutosta hillitsevien tekijöiden voimakemus. (Lotman 2001, 52–79.) Siellä voidaan ajatella sijainneen myös Kastalian, Herman Hessen kuvaileman pedagogian maakunnan. Tuo konservatiivinen maakunta oli keskittynyt tiettyjen perinteiden vaalimiseen, ja siellä yksityinen pyrittiin aina alistamaan yleiselle.

Edellä on nyt kuvattu kaikki emosfäärin neljä kenttää: ruutu A: universaali intrapersonaalinen, ruutu B: universaali interpersonaalinen, ruutu C: kulttuurinen intrapersonaalinen ja ruutu D: kulttuurinen interpersonaalinen.

Taustatunne

Neurologi Antonio Damasio (2007) on pohtinut niin kutsutun neutraalin tunteen kompleksisuutta. Hän on sanonut, että ihminen voi olla neutraalissa tunnetilassa vain ollessaan tiedoton. Ihminen on siis aina jonkinlaisessa emotionaalisessa tilassa. Tämä emotionaalinen tila vaikuttaa Damasion mukaan kognitiivisiin prosesseihin. Hän kutsuu sitä taustatunteeksi (*background emotion*) (Damasio 2001). Izard (2007) on esittänyt samansuuntaisen ajatuksen. Hänen mukaansa jokaisessa ihmisessä on olemassa jonkinlainen jatkuva tunnetila, joka toimii tietoisuuden organisoijana ja siten vaikuttaa hänen mieleensä, käyttäytymiseensä ja sosiaaliseen kompetenssiinsa. Tämä jatkuva tunnetila vaikuttaa emotionaalisen informaation vastaanottoon. Vastanotettu informaatio voi herättää paitsi tarkoitettuja kohde-emootioita myös muita tunteita. (Izard 2007). Ihminen siis suodattaa ulkopuolelta saamansa tiedon hänelle itselleen tarkoituksenmukaisella tavalla. Mikäli ihminen on taipuvainen näkemään vaikkapa vihamielisiä tarkoituseriä sielläkin, missä niitä ei ole, emootioiden vastaanotto saattaa vinoutua ja aiheuttaa kompleksisen emootio-tietoisuus-toiminta –prosessin ja johtaa hyvinkin kauas alkuperäisistä tarkoituseristä (Izard 2007; Zei Pollermann & Izdebski 2008). Izardin mukaan emootioiden vastaanottoprosessi toimii kaksisuuntaisesti, koska emootiot ensiksikin ohjaavat vastaanoton selektiivisyyttä ja toiseksi vaikuttavat uuden informaation prosessointiin. Tällöin ne toimivat sekä proaktiivisesti että reaktiivisesti suhteessa tietoisuuteen ja käyttäytymiseen. Uuden emootion aktivoituminen ei näin ollen ole ennakoitavissa olevassa kausaalisuhteessa kognition ja kulloinkin vallitsevan emootion välillä (Izard 2007). Tämä tarkoittaa, että uusi emootioärsyke ei automaattisesti aiheuta jotakin tiettyä toista emootiota. Tätä taustaa vasten vaikuttaa väistämättömältä, että interindividuaaliset erot ovat merkittäviä emootioiden ilmaisussa ja vastaanotossa. Tämä variaatio voi vastaavasti olla riippuvainen erilaisista intraindividuaalisista tilanteista ja tuntemuksista, jotka varioivat ajassa (ks. myös Abelin 2003).

Emootioiden kerroksellisuus ja hermeneuttinen kehä

Jokaisen yksittäisen ihmisen voidaan ajatella sijaitsevan emosfäärin nelikentän keskipisteessä, ruutujen leikkauspisteessä, neljän valtakunnan rajalla, jossa liikenne on vilkasta kaikkiin suuntiin. Jorge Luis Borges toteaa teoksensa *Brodien selonteko* esipuheessa, kuinka ”maailmassa ei ole yhtään ainutta yksinkertaista sivua tai sanaa, koska ne kaikki postuloivat maailmankaikkeuden, jonka tunnetuin määre on monimutkaisuus” (Borges 2003, 9).

Samaa voitaisiin sanoa myös emootioista (mutta ei affekteista) ja niiden ilmaisuista. Jokainen emootioilmaisu pitää sisällään koko emosfäärin, sen dynaamisen liikkeen, intra- ja interpersonaalisen, kulttuurisen ja universaalin sekä niiden rajankäynnin. Kääntäen mikään emootiomme ei ole pelkästään yksilökohtainen tai pelkästään primitiivinen. [2]

Emosfäärin nelikenttään voidaan lukea vielä yksi ulottuvuus: aika. Jokainen tunne ja tunneilmaisu sisältää paitsi koko emosfäärin myös kokijan tai ilmaisijan elämänhistorian. Yksilön sosiaalistumisprosessissa kulttuuri muovaa hänet yhteisönsä jäseneksi ja määrittelee näin, miten sosiaalisia emootioita kommunikoidaan. Tämä prosessi on aina uniikki. Asiaa voi hahmottaa Hans-Georg Gadamerin filosofisesta hermeneutiikasta tutun hermeneuttisen kehän avulla. Kehää voidaan kutsua myös hermeneuttiseksi spiraaliksi sen eteenpäin suuntautuvan liikkeen vuoksi. Hermeneuttisessa spiraalissa on kysymys yksilön aiemmista tiedoista ja kokemuksista sekä hänen muististaan, joko eksplisiittisestä eli tiedostetusta muistista tai implisiittisestä muistista. Implisiittinen muisti tarkoittaa aiemmin koetun tiedostamatonta vaikutusta käyttäytymiseen.

Emosfäärissä on jatkuvia simultaaneja prosesseja, joista toiset ovat lyhytkestoisia, toiset pitempikkestoisia, syvempiä tai väkevämpiä kuin toiset. Tässä emosfäärin dialogissa on kyse jatkuvasta tulkinnasta, valitsemisesta, yhdistelemisestä, unohtamisesta ja muistamisesta. Koska emosfääri on jatkuvassa liikkeessä ja koska jokaisen emootiomme taustalla on koko elämänhistoriamme, ei mikään emootiomme ole tässä mielessä ”puhdas” tai ”alkuperäinen”. Emootiot ovat lähes aina sekoittuneet toisiin emootioihin, aiempiin kokemuksiin, valikoituihin, muistettuihin tai ”unohdettuihin” muistikuviin. Emootio on siten jokaisella kokemukseralla uusi, kuten Herakleitoksen virta tai aurinko. (Vakiintuneen, ns. Diels-Kranz -numeroinnin mukaan Herakleitos puhuu virrasta fragmentissa 12 ja auringosta fragmentissa 6.)

Emootioiden monipolvisuuden vuoksi emotionaalisen ärsykkeen tulkinta voi joskus olla vaikeaa etenkin, jos visuaalinen ja auditiivinen informaatio ovat ristiriidassa keskenään. Myös intra-individuaalisella tulkinnalla voi olla suuri vaikutus vastaanotetun stimuluksen ymmärtämiseen ja siihen reagoimiseen. Edellä olevasta seuraa myös, ettei kukaan voi täysin ymmärtää, miltä toisesta ihmisestä tuntuu.

Tunne, tunteettomuus ja järki

Opettajastaan Platonista poiketen Aristoteles ei pitänyt ainakaan kaikkia tunteita välttämättömänä pahana. Hänen ajatuksensa oli se, että mikäli ihminen asuisi kuun yläpuolisessa maailmassa, hän tulisi toimeen yksinomaan järkensä, vieläpä pelkän teoreettisen järkensä varassa. Sen kohteenahan olivat pelkästään muuttumattomat ja ihmisestä riippumattomat ikuiset totuudet. Mutta koska ihminen elää kuun alapuolisessa, muutosten, ”syntymisten ja häviämisten”, maailmassa, hän on joka hetki myös sen oikkujen ja sattumusten armoilla. Tämän vuoksi hän ei tule toimeen ”pelkällä teorialla”. Hän tarvitsee Aristoteleen mukaan myös praktista järkeä tai ”kokemuksen tuomaa viisautta” (*fronesis*), jonka kohteena ovat muuttuvat ja ihmisestä riippuvat asiat. Mutta Aristoteles meni vieläkin pidemmälle: hän totesi, että hyvän kasvatuksen saaneella ihmisellä tunteet ovat muokkautuneet sellaisiksi, että ne antavat hänelle yhteisöllisen elämän kannalta arvokasta tietoa ja toimintasuosituksia.

Samalla Aristoteles, puhumattakaan Platonista tai Descartesin kaltaisesta uuden ajan ajattelijasta, painotti kuitenkin, että tunteiden piti olla järjen hallinnassa. Yksi Descartesin virheistä Damasion mukaan olikin se, että hän erotti ehdottomasti järjen ja tunteen toisistaan, mikä ei vastaa mielen todellista luonnetta eikä mielen ja ruumiin suhdetta (Damasio

2001, 231). Viime vuosisadalla monet yhteiskuntatieteilijät, filosofit ja humanistit puhuivat huolestuneina massoista ja niiden kasvavasta mahdista yhteiskunnassa. Jos massojen mielialoja ei ohjaa järki vaan primitiiviset tunteet ja alkeelliset mielikuvat, miten järki voi voittaa tai yhteiskunta pysyä koossa? Tunnetuimpia massojen aikakauden ennustajia ja kriitikkoja olivat Gustave Le Bon ja Jose Ortega y Gasset. Mutta samainen teema oli keskeinen miltei kaikille vuosisadan alkupuolella eläneille sosiologian klassikoille, Émile Durkheimille, Max Weberille, Vilfredo Paretolle, Georg Simmelille tai Karl Mannheimille. Myöhempi historia osoittaa, ettei heidän huolensa ollut mitenkään aiheeton. (Biddiss 1977.)

Huomion arvoinen on myös Albert Camus’n ajatus, jonka mukaan on olemassa karkeasti kahdenlaisia rikoksia, intohimon ja logiikan rikoksia, ja jälkimmäiset ovat ehkä aiheutta- neet ihmisille kaikkein suurimmat kärsimykset. Se, mitä tapahtui Auschwitzissa, Kolymassa, Katynissa tai Hiroshimassa, ei ollut intohimon tai järjen hallinnasta karanneiden tunnekuohujen aikaansaannosta. Ne olivat bruttaalin ja piittaamattoman, mutta samalla ”armottoman johdonmukaisen” logiikan tekoja. Pelkän tunteen varassa toiminut ihminen ei olisi koskaan tehnyt mitään vastaavaa. (Camus 1956, 3–4.)

Tämän artikkelin alussa siteerattiin Gilbert Rylen ilkkurista lausahdusta ”koemme tunteita ... koska olemme estyneet toimimasta tarkoituksenmukaisesti”. Sen mukaan erityisesti moderni ihminen olisi kokenut tunteet häiritseväksi hälyksi, joiden takia hän ei aina kyennyt ajattelemaan tai toimimaan niin järkevästi kuin olisi halunnut. Ehkä useimmat ”logiikan rikokset” olisivat jääneet tekemättä, mikäli ihmiset eivät olisi toimineet niin päämäärätietoisesti vaan antaneet enemmän valtaa tunteilleen.

Jo Blaise Pascal, Descartesin nuorempi aikalainen, seuraaja ja kriitikko, totesi, kuinka ”geometrian henki” tarvitsee rinnalleen jotakin, mitä hän kutsui joko sydämeksi (*coeur*) tai hienoksi vaistoksi (*esprit de finesse*). Hänen filosofiassaan tuo sydän tai hieno vaisto muodostivat ajattelun ”perustan”, jonka varaan geometrian hengen ”päälysrakenne” kohosi. Hänen *Mietteistään* löytyy myös tämän artikkelin johdantolauseena käytetty ajatus, joka voitaisiin suomentaa vaikkapa näin: ”Sydämellä on syynsä, joita järki ei tunne.” (Pascal 2002.)

Johtopäätös

Edellä olevaan perustuen emootiota on vaikeaa pitää järjen vastakohtana. Mikäli ei olisi olemassa tietoista ajattelua, järkeä, ei olisi myöskään tunteita. Ja päinvastoin: ”normaalissa mielessä kognitiota ei ole ilman tunteita” (Izard 2007). Itse asiassa emootio on kognitiivisena prosessina sekä järjen syy että sen seuraus.

Viitteet

- [1] Durkheimin tavoin sosiaalisten instituutioiden ei-biologista alkuperää on korostettu esimerkiksi marxismin ja feminismin perinteissä.
- [2] On huomattava, että aivoalueiden neuraalinen yhteys affektin ja emotion (tahdosta riippumattoman ja enemmän tai vähemmän tahdonalaisen) kokemisen välillä on niin nopea, että ne näyttäivät arkielämässä tapahtuvan yhtäaikaaisesti.

Kirjallisuus

- Abelin, Åsa. 2003. Interpretation of emotions in natural speech: a comparison between written, auditive and gestural information. Teoksessa Proceedings of XV International Conference of Phonetic Sciences. Barcelona: ICPS, 837–840.
- Aristoteles 1997. Retoriikka. Teokset IX. Helsinki: Gaudeamus.
- Aristoteles 2006. Sielusta. Teokset V. Helsinki: Gaudeamus.
- Averill, J.R. 1996. An analysis of psychophysiological symbolism and its influence on theories of emotion. Teoksessa Harré, Rom, Parrott W.G. (toim.), Emotions: Social, Cultural and Biological Dimensions Contributors. London: SAGE Publications.
- Belin, P., Feacteau, S., Bédard, C. 2004. Thinking the voice: neural correlates of voice perception. Trends in Cognitive Science 8 (3), 129–135.
- Biddiss, Michael D. 1977. The age of masses: ideas and society in Europe since 1870. Harmondsworth: Penguin.
- Borges, Jorge Luis 2003. Hiekkakirja. Helsinki: WSOY.
- Bostanov, V., Kotchoubey, B. 2004. Recognition of affective prosody: continuous wavelet measures of event-related brain potentials to emotional exclamations. Psychophysiology 41, 259–268.
- Camus, Albert 1956 [1951]. The Rebel. New York: Vintage.
- Damasio, Antonio 1999. The feeling of what happens: Body and emotion in the making of consciousness. New York: Harcourt Brace.
- Damasio, Antonio 2001 [1994]. Descartesin virhe. Emootiot, järki ja ihmisen aivot. Helsinki: Terra Cognita.
- Damasio, Antonio 2003. Looking for Spinoza: joy, sorrow, and the feeling brain. Orlando, Florida: Harvest Book.
- Damasio, Antonio 2007. Brain and mind: from medicine to society [www-lähde]. Esitelmä [video] konferenssissa Brain and mind: from medicine to society, Barcelona, 24.5.2007. < <http://www.youtube.com/watch?v=KbacW1HVZVk&NR=1>. > (Luettu 9.5.2008).
- Darwin, Charles 1934 [1872]. The expression of the emotions in man and animals. London: Watts & Co.
- Durkheim, Émile 1982 [1895]. Sosiologian metodisäännöt. Helsinki: Tammi.
- Hesse, Hermann 1972. Lasihelmipeli. Magister ludi Josef Knechtin elämän kuvaus ja Knechtin jälkeenjääneet kirjoitukset julkaissut Hermann Hesse. Helsinki: Kirjayhtymä.
- Izard, Carroll E. 2007. Basic emotions, natural kinds, emotion schemas, and a new paradigm. Perspectives on Psychological Science 2 (3), 260–280. Kaila, Eino 1982 [1935]. Persoonallisuus. Helsinki: Otava.
- Knuuttila, Simo 1984. Uuden ajan alun filosofisten ihmiskäsitysten uutuuksia. Teoksessa Pietarinen, Juhani (toim.), Ihmiskäsitysten filosofiaa. Ajatus: Suomen filosofisen yhdistyksen vuosikirja 41. Helsinki: Suomen Filosofinen Yhdistys, 119–140.
- Knuuttila, Simo 2004. Emotions in Ancient and Medieval Philosophy. Oxford: Clarendon Press.
- Knuuttila, Simo 2005. Selitykset Aristoteleen teokseen Nikomakhoksen etiikka. Teoksessa Aristoteles. Teokset VII. Helsinki: Gaudeamus.
- Kohler E., Keyers C., Umiltá M.A., Fogassi L., Gallese V. & Rizzolatti G. 2002. Hearing sounds, understanding actions: action representation in mirror neurons. Science 297, 846–848.
- Latinalais-suomalainen sanakirja. 1981. Salmi J.W. & Linkomies E. (toim). Helsinki: Otava.

- Lotman, Yuri 2000. *Universe of mind: a semiotic theory of culture*. London: Tauris.
- Lotman, Yuri 2001. *Kultuur ja plahvatus*. Tallinn: Varrak.
- Lotman, Yuri 2005. On the semiosphere. *Sign System Studies* 33 (1), 207–229.
- Lotman, Mihhail 2002. Atomistic versus holistic semiotics. *Sign Systems Studies* 30 (2), 513–527.
- Luria Alexander Romanovich 1973. *The working brain: an introduction to neuropsychology*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Murray, I.R. & Arnott, J.L. 1993. Toward the simulation of emotion in synthetic speech: a review of the literature on human vocal emotion. *Journal of The Acoustical Society of America* 93 (2), 1097–1108.
- Pascal, Blaise 2002. *Geometrisesta mielestä ja muita pohdiskeluja*. Helsinki: WSOY.
- Platon. Valtio. 1999. *Teokset IV*. Helsinki: Otava.
- Pourtois, G., de Gelder, B., Bol, A. & Crommelinck, M. 2005. Perception of facial expressions and voices and of their combination in the human brain. *Cortex* 41, 49–59.
- Ryle, Gilbert 1963. *The concept of mind*. Harmondsworth: Penguin.
- Sihvola, Juha 1997. *Selitykset Aristoteleen teokseen Retoriikka*. Teoksessa *Aristoteles*. Teokset IX. Helsinki: Gaudeamus.
- Sihvola, Juha 1999. Antiikin tunneteoriat nykyajattelun lähtökohtana. Teoksessa Näre, Sari (toim.), *Tunteiden sosiologiaa II*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 15–47.
- Waaramaa-Mäki-Kulmala, Teija 2009. Emotions in voice: acoustic and perceptual analysis of voice quality in the vocal expression of emotions. *Acta Universitatis Tamperensis* 1399. Tampere: Tampere University Press.
- Wambacq, I.J.A., Shea-Miller, K.J. & Abubakr, A. 2004. Non-voluntary and voluntary processing of emotional prosody: an event-related potentials study. *Neuroreport* 15 (3), 555–559.
- Wittgenstein, Ludwig 1999 [1951]. *Filosofisia tutkimuksia*. Helsinki: WSOY.
- Väri, Veli-Matti 1997. *Hyvä kasvatus – kasvatus hyvään*. Tampere: Tampere University Press.
- Zei Pollermann, Branca & Izdebski, Krzysztof 2008. A unified model of cognition, emotion, and action and its relation to vocally encoded cognitive-affective states. Teoksessa Izdebski, Krzysztof (toim.), *Emotions in the Human Voice*. Vol. I. San Diego: Plural Publishing, 43–64.
- Zei Pollermann, Branca 2002. A place for prosody in a unified model of cognition and emotion. Teoksessa *Proceedings of Speech prosody Aix-en-Provence*, 17–22.

FT Teija Waaramaa toimii tutkijana Tampereen yliopiston Viestinnän, median ja teatterin yksikössä.

FT Heikki Mäki-Kulmala (1951-2014) toimi yliopistonlehtorina Tampereen yliopiston kasvatustieteen yksikössä.